

OTABEK JO'RABOYEV,

*O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi katta ilmiy xodimi,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent*

ASKARIY MIRZO DEVONI QO'LYOZMASI VA O'ZBEKCHA SHE'RLARI

Adabiyotimiz xazinasini hanuz kashfiyotlar uchun boy ganjinadir. Ayniqsa, temuriylar va keyingi davr mumtoz adabiy yodgorliklari yuzasidan tadqiqat hali yangidan-yangi manbalar mavjud ekanligini ko'rsatmoqda. Jumladan, boburiy zoda ijodkorlarning asarlari ham to'liq ilmiy iste'molga kiritilmagan. Biz bu o'rinda Askariy mirzoning yangi aniqlangan devoni qo'lyozmasi va undagi she'rlar haqida to'xtalmoqchimiz.

Zahiriddin Muhammad Boburning farzandlari ko'p jihatdan otalariga taqlid qilgan, uning hukmdorlik va ijodkorlik salohiyatini o'z faoliyati davomida takrorlashga harakat qilishgan. Birgina shoirlik iqtidorini Muhammad Humoyun mirzo (1508-1556), Muhammad Komron mirzo (1509-1557), Muhammad Askariy mirzo (1512-1558) va hatto kenja o'g'li Hindol mirzo (1518-1551) ham o'zlarida sinab ko'rishgan.

Bir necha adabiy manbalar, jumladan, Hasanxo'ja Nisoriyning "Muzakkiri ahhob" va Fahriy Hiraviyning "Ravzat-us-salotin" tazkiralarda boshqa boburiy zodalar kabi Askariyning ham she'r yozganligi borasida ma'lumot bor. Bu tazkiralarda XVI asrga oid bo'lib, ulardagi ma'lumot ishonchli hisoblanadi.

"Muzakkiri ahhob"da Askariy mirzoni "xushtab' poshohzoda" ekanligi va "ilm-u fazlga mayli bor"ligi haqida ta'kidlanadi hamda "To kard Xudo ro'zi man vodii g'amro..." deya boshlanuvchi forscha g'azali keltiriladi. "Ravzat-us-salotin"da esa "fahm-u farosati nihoyatda yaxshi" ekanligi va "tab'i nazm uslubida e'tiborga loyiq" yoziladi. So'ngra, fors tilidagi bir ruboiy va ikki matla'si keltiriladi.

Bu boburiy zodaning shoirliği haqida podshohzoda, shulardan boshqa deyarli, ma'lumot uchramaydi. Uning hayot yo'li esa turli siyosiy o'yinlar va sarguzashtlarga boyligi tarixiy manbalardan ma'lum. Lekin hayotining oxirgi yillari borasida unchalik aniq ma'lumotlar yo'q darajada.

Askariy Komron mirzo bilan onasi bir edi – Gulruxbegim. Shuning uchun ko'p jihatdan uni "humoyunparast" tarixchilar Komron mirzo bilan hamfikr va qo'llovchi sifatida ta'rif etishadi. 1545-yildagi taloto'plarda ham katta akasi Humoyun mirzo saltanatni qayta qo'lga kiritish asnosida, unga birmuncha vaqt muxolif bo'lib turgan Askariy mirzoni asirga oladi, hamda hibsda saqlaydi. Keyinchalik, Hijoz (Makka va Madina)ga Haj ziyoratiga ketishiga ruxsat beriladi. Askariyning o'sha yerlarda vafot etgani eslatiladi.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, Askariy mirzo Hijozga borishdan oldin Istanbulda ham bir fursat yashaganligi va hatto usmonli saroyiga yaqinlashishga harakat qilganligi haqida dalillar paydo bo'lmoqda. Buning asosi hozirda Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasi Jorulloh bo'limidagi 1668 raqamli qo'lyozmadir.¹ Ta'kidlash kerakki, ushbu devon haqida ilk bora turk olimi Jamol Aksu xabar bergan (Turk Dili ve Edebiyati Dergisi. Sayi XLIX. 2014). Lekin J.Aksu o'z tadqiqida uning Boburni o'g'li Askariy mirzoga tegishli ekanligini aniqlay olmagan va turfa taxminlarni bildirgan.

¹ Biz bu o'rinda devon qo'lyozmasini topishimizda yaqindan ko'makchi bo'lgan iste'dodli olim Saidbek Boltaboyevga o'z tashakkurimizni bildiramiz – O.J.

Aslida, bu qo'lyozma Askariy mirzoning devoni bo'lib, u paleografik xususiyatiga ko'ra taxminan XVI asr ikkinchi yarmida kitobat qilingan. Quyidagi rasmda uning boshlang'ich-unvon sahifasi:

Devon hajmi uncha katta emas, 36 varaq. Ravon nasta'liq xatida ko'chirilgan. Unda muallifning o'zbek va fors tilidagi she'rlari o'rin olgan. Ular: fors tilida 88 g'azal, 1 qasida, 1 soqiynoma va 2 ruboiy, o'zbek tilida 1 qasida va 7 g'azal.

Ma'lum bo'lishicha, devonda forsiy abyot salmoqli. Lekin shoirning o'zbekcha tab'i nazmi ham yaxshi ekanligini ko'rish mumkin. U ulug' so'z san'atkorlari Alisher Navoiy va Lutfiy ijodidan ko'p bahramand bo'lganligi she'rlaridan ma'lum bo'ladi. Masalan,

“Oshiqi dilxastani gar dilbari shod aylagay,
Oncha bordurkim, buzug' olamni obod aylagay...”
matla'li g'azali Navoiyning ikki g'azaliga “Navodir-ush-shabob” devonidagi (635-):
“Istadim yoreki ko'ngulm dam-badam shod aylagay,
Bilmadim jonimg'a bedod uzra bedod aylagay...”
va “Badoe'ul-vasat”dagi (621-)
“Kimki bir ko'ngli buzuqning xotirin shod alagay,
Oncha borkim, Ka'ba vayron bo'lsa, obod aylagay...”
g'azallariga nazira-tatabbu'dir.
Yoki,

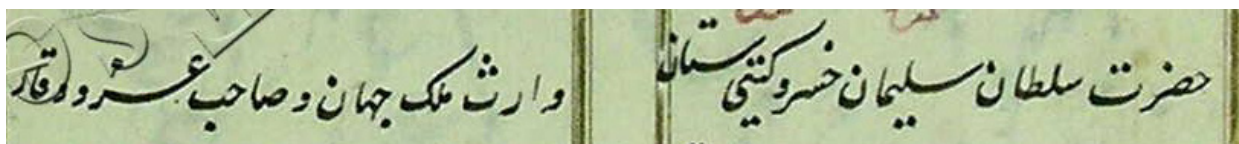
“Tortayin deb yuz musavvir emdi jonon suratin,
Kimdur ulkim, torta olgay, ey ko'ngul, jon suratin...”
g'azali esa mavlono Lutfiyning:

*“Pardadin chekti-yu zohir qildi Rahmon suratin,
Tole’ isbot etti shirinlik bila jon suratin...”*

g’azaliga nazira-tatabbu’ ekanligi ko‘rinadi.

Umuman olganda, Askariy mirzoning o‘zbekcha nazmi otasi Bobur mirzo she’rlari kabi sodda va ravon yozilgan. Usluban murakkab bo‘lmagan satrlarda fikrni aniq izhor qilish, tasvirni yorqin ifodalash aynan Bobur g’azallarini eslatadi. Bu jihatlar Askariy otasining ijodidan ham yaxshigina bahramand bo‘lganligiga ishoradir.

Endi Askariyning Istanbulda bo‘lishi bilan bog‘liq farazga to‘xtalsak. Ayni devonning dastlabki she’ri forscha qasida bo‘lib, u usmonli-turk sultoni Qonuniy Sulton Sulaymonga (1494-1566; hukmdorligi 1520-1566) bag‘ishlangandir. Jumladan, asardagi ushbu bayt ham bunga dalil bo‘ladi:

*Hazrati sulton Sulaymon Xusravi getiston,
Vorisi mulki jahonu sohibi asru viqor...*

Ushbu qasida va yana bir necha she’rda ham aynan Sulton Sulaymon nomiga ishoralar, unga madh-u sanolar o‘rin olgandir.

Devon oxirrog‘i – 33^b-34^b varaqlardagi *“Har qachon ul sarvqad ohangi javlon aylagay”* misrasi bilan boshlanuvchi she’r ham shu mazmundagi asar ekanligi biz tomonimizdan o‘rganildi. Lekin u o‘zbek (chig‘atoy turkchasi) tilida yozilgan bo‘lib, qasida nomlanmagan. Hajmi (24 bayt – 48 misra) va shaklidan ham shu janr talabiga javob berishi anglashiladi.

Qasida bir go‘zal chaman ta’rifi bilan boshlanib, mazmun bora-bora Sulton Sulaymon dargohining bir bog‘ga mengzatish bilan bog‘lanadi. Muallif – Askariy ana shu gulzor-u bog‘ egasining lutf-u marhamatiga muhtojligi, ojizligi va sarafroz etilishdan umidvorligi, sohibqiron (Sulaymon) uni o‘ziga “aqron” (yaqin)lardan biriga aylantirishiga ko‘z tutayotganini ma’lum qiladi. Qasida maqta’sida shoir bu muddaosi va tilagini aniq bildirgan:

*Askariy, ul Xusravi sohibqiron oxir seni,
Lutf etib, olam aro mumtozi aqron aylagay.*

Birinchi taxmin shuki, Askariy mirzo Hijoz safaridan oldin, taxminan 1550-yillarda, usmonli saltanatining poytaxtida bo‘lgan va yashagan. Ushbu devondagi keltirilgan aksar she’rlarni ham shu yerda yozgan ko‘rinadi.

Qo‘lyozmaning ilk 1^a sahifasida kutubxona muhri (zamonaviy) va pastroqda “Ahmad afandi vaqfi”ga oidligi haqida qadimiy muhr bor. Shu bilan birga, eslatma qayd etilgan: *“Devoni Askariy, daxili mulki Muhammad og‘o kotibi muzofoti al-Hoj Ahmad posho voliyi Oydinsobqo daxili mulki Muhammad afiallohu taolo anhu”*. (Oxirgi duo uch bora ketma-ket yozilgan.)

Bu esa ikkinchi taxminni keltirib chiqaradi. Ya’ni, Askariy o‘z devoniga Hijoz (Makka)da tartib bergan va Muhammad og‘o kotibga Istanbulga yuborish uchun taqdim etgan.

Albatta, bu dastlabki mulohazalar bo‘lib, manba yuzasidan hali izchil izlanishlar davom etadi.

Qo‘lyozmaning kotibi esa ko‘rsatilmagan. Lekin yozilishi uslubidan u Movarounnahr nasta’liq xatidir. Usmonli xattotlari ko‘p ham bu xattiy uslubni qo‘llamaganlar. Shunga ko‘ra, Askariy devonining xattoti ham muallifning o‘zi bo‘lishi ehtimoldir. Chunki Bobur o‘z farzandlarining har

jihtadan ta'limiga alohida e'tibor bergan edi. Jumladan, xat ilmi va chiroyli yozuvga ham. Askariy ushbu malakasini o'z devonida qo'llaganini taxmin etish mumkin.

Bunday fikrga kelishimizga yana bir sabab, qo'lyozma devonda deyarli bezak yo'q. Faqat sahifalarga jadvallar ishlangan, xolos. Poygir bor. Xat ravon nasta'liq bo'lsa-da, ayrim sahifalarga tuzatma va hoshiyalarga kiritmalar qilingan. Ayrim sahifalarning hoshiyalarida keyinchalik boshqa kotib tomonidan o'zgacha xat bilan Hofiz Sheroziy g'azallaridan yozib qo'yilgan. Demak, bu qo'lyozma qaysidir ma'noda musavvada (qoralama)dir va to'liq devon tartibiga keltirilmagan.

Maqolamiz oxirida biz Askariy mirzoning o'zbek tilidagi qasidasining fotosurati va matnini hamda boshqa yetti g'azalini to'liq holda ilk marotaba hozirgi yozuvga tabdil qilib taqdim etmoqdamiz.

Askariy mirzoning o‘zbekcha she’rlari

Qasida

Har qachon ul sarvqad ohangi javlon aylagay,
Bog‘bon tarki gulu shamshodu rayhon aylagay.

Andalibi xushnavo gulshanda gulni shavqidin,
E’tikof etib hamisha shukri Yazdon aylagay.
G‘unchai navras chamanda jumlai atrofini
Huqqai feruzagun ichinda pinhon aylagay.

Har kishi ahhob ila gul vaqtida baxtiyor,
Peshini badrud etib, azmi guliston aylagay.

Bo‘lmagay gulshan kibi ranginu xo‘bu xushnamo,
Qog‘az uzra gar kishi tazhibi afshon aylagay.

Gul daraxtin shohini nogah chamanda, ey ko‘ngul,
Har kishi ko‘rsa, xayoli shohi marjon aylagay.

Anga o‘xshar – chashmani suyi chamandakim, birov
Ko‘zguni sayqal qilib, shaffofu raxshon aylagay.

Sabzai navras chamanda bordurur, anga shabih
Kim, kishi zangorni to‘kub parishon aylagay.

Gar nasim, subhi dam gulshanda o‘tsa, ul zamon,
Sunbuli jo‘lida ham jondin parishon aylagay.

G‘uncha yafroq orasinda anga o‘xsharkim, kishi
Tegmadin oroyishi zebinda xokdon aylagay.

Gul daraxtig‘a qizil gul bordurur, andoqki, yor
Xalqasin ziynat uchun la’li Badaxshon aylagay.

Bulbuli xushgo‘ dag‘i, gulshanda gulni vaqtida,
Gulga boqib har zamon, tashni’i² rayhon aylagay.

Bog‘bon xilvat etib, gulshanni gulning vaqtida,
Ishrat ahlin tolibi miftohi bo‘ston aylagay.

Bir zamon naqqosh agar, gulshanni ko‘rsa, rashkdin
Hamani muzmar etib, qog‘azni pinhon aylagay.

Har qachonkim, forig‘ o‘lsa, o‘zga ishlardin faqir,
Istimo‘i go‘ftu go‘i Sa‘du Salmon aylagay.

² *Tashni’* – ayblash, malomat qilish.

Yo‘q kishida hech shug‘le ondin ortug‘, ey ko‘ngul,
Toki doim midhati sulton Sulaymon aylagay.

Lutf etib ojizni ul qilg‘ay sarafrozi jahon,
Hukm etib fag‘furni mahkumi xoqon aylagay.

Xusravi mardumnavozu shahriyori sarfarozi,
Lutf etib, ul qatrani daryoi ummon aylagay.

Anga o‘xshar olam ichra lutfini hosiyati
Kim, chamanda doimo boroni nayson aylagay.

Har kishiga gar inoyat qilsa ul bir lahzada,
Shafqatidin Xusravi Eronu Turon aylagay.

Kimdurur Firdavsii Tusiylki vasfining borida
Kim, jahonda shuhrati tarixi dehqon aylagay.

Bordurur jismi zaifu notavon, hajr ilgidin
Ham magar lutfing seni taskini hirmon aylagay.

Doimo xushvaqt bo‘lki, ey ko‘ngul, kim oqibat
Ul Masihodam sanga, mushkilni oson aylagay.

Askariy, ul Xusravi sohibqiron oxir seni,
Lutf etib, olam aro mumtozi aqron aylagay.

G‘azallar

1.

Shohidu bazmu qadah, barcha muhayyodurur,
Boda ketur soqiyo, domani sahrodurur.

Gulshani bog‘i Eram, davlati Kisro-u Jam,
Barcha xarobot aro zohiru paydodurur.

Dilbari sohibkamol, bo‘ldi badi‘u-l-jamol,
La‘lida aning dag‘i mo‘jizi Isodurur.

Zulfi aning pechu tob, ko‘zi dag‘i nimi xob,
Oshiqi shaydo qani, vaqti tamoshodurur?!

Ey saname no‘shi lab, xolu xatting bul-ajab,
Jonima ishqing o‘ti, boshima savdodurur.

Shahdu nabotu rutab³ – barcha o‘shal la’li lab,
Sarvi sihi istasang, ul qadi ra’nodurur.

Va’dai vaslin qilib, ilgida sog‘ar olib,
Qildi o‘shal dilrabo suhbat zebodurur.

Bodaga qildi havas, tutti ilig har nafas,
Barcha muroding seni, emdi muhayyodurur.

Qildi yana ishvasoz, dilbari oshiqnavoz,
Askariy emdi, base oshiqi shaydodurur.

2.

Bordurur chehrang seni, ey gul’uzori benazir,
Nozigu rangigu xo‘bu xushnamo-u dilpazir.

Ey ko‘ngul, da’vo qilib olam aro Mansurdek,
Sen yana paydo qilibsan guftugo‘yi dorugir⁴.

Bo‘lmagay ozurda ul ko‘ylakdin, ul nozukbadan
Ul parining ko‘ylagikim, bordurur nozik harir.

Istagan tobt jahonda oqibat mulku sipoh,
Ul gadokim bor edi, mundin burun xosdek haqir.

To o‘qub, har bir so‘zumga “ofarin” qilg‘ay edi,
Bo‘lg‘ay erdi, koshki, Firdavsiy ravshan zamir.

Askariydin qolg‘usidur seni ishqing so‘zlari,
Dahr aro garchi qolibtur Ko‘hkandin jo‘yi Sir.

3.

Ayshi tarab vaqtida dilbari ra’no kerak,
Bodai gulfom uchun jomi musaffo kerak.

Senki bo‘lubsan, yana oshiqi purkofire,
Ishqidin aning sanga mazhab tarso kerak.

Xolu xatti dilpazir, la’li labi benazir,
Vaslinga aning manga husni tamanno kerak.

Chehrasidur bosafo, la’li labi dilkusho,
G‘olibo, kun xattidin yuzunga tug‘ro kerak.

Bodi sabo beqaror, lolavu gul beshumor,
Ahli tarab hushyor, sog‘ari sahbo kerak.

³ *Rutab* – yangi pishgan hurmo mevasi.

⁴ *Dorugir* – janjal; isyon.

Toki ichib bodani, o'zinga bo'lgay halol,
Rindu xarobot uchun dinu Masiho kerak.

4.

Ul parivash, ey ko'ngul, ham jonu ham jonondurur,
Yuzuvu xatti dag'i guldastavu rayhondurur.

Jismu jondin o'tgil, ey ko'ngul, savdosida
Jismu joning ishqida gar boisi hirmondurur.

Sarf bo'ldi dahr aro, vaqti xushu umri aziz,
Zulfining ishqidakim sarrishtai darmondurur.

Oshiqi bechora javringdin seni, ey dilrabo,
Ishqingda xos kabi tufrog' bilar yaksondurur.

Bo'ldi tarsovu musulmon ishqidin beixtiyor,
Vasfining sharhinda ham Injilu ham Qur'ondurur.

Hajr aro gar la'lidin topsang murod, ul zamon
Askariy zulmat aro ul chashmai hayvondurur.

5.

Oshiqi dilxastani gar dilbari shod aylagay,
Oncha bordurkim, buzug' olamni obod aylagay.

Sanam gar jilvae qilsa chamanda ul zamon,
Bog'bon tarki gulu rayhonu shamshod aylagay.

Sabzai xattiki, gulgun yuzunga zohirdurur,
Oshiqi komil o'zunga xatti irshod aylagay.

Oqilekim, dahr aro g'aflat bilan ul bir zamon,
Bemay-u ma'shuqtur, umrini barbod aylagay.

Oshiqi sodiqtur ulkim, ul parining ishqida,
Mehnatu dardig'a ul o'zini mo'tod aylagay.

Gul yuzunga bulbuli shaydo ko'rub, beixtiyor,
Xutbai tavhid o'qub, afg'onu faryod aylagay.

Dilrabolar ishqidin gar shammae qilding ayon,
Askariy, Majnun seni o'ziga ustod aylagay.

6.

Tortayin deb yuz musavvir emdi jonon suratin,
Kimdur ulkim, torta olgay, ey ko'ngul, jon suratin.

Ko‘hkan mundin burun oshiq bo‘lub Shirin uchun
Besutun tog‘inda qazdi, qasru ayvon suratin.

Qildi ul zohir, ul suratni naqqoshi azal,
Ul kunikim qildi bunyod inson suratin.

Har kishikim sabzai xattini ko‘rdi nogahon,
Gulistonning tegrasida topti rayhon suratin.

Tiladim men Tangridin ul dilraboning vaslini,
Tark etib, xuldi barinu⁵ xuru Rizvon suratin.

So‘rdim ersa dardima darmon, dedi “yuzumga boq”,
Ko‘rsatibtur Askariyg‘a, emdi darmon suratin.

7.

G‘unchakim gulshanda doim ziynati gulzordur,
Balki ul rangin surohi dami gulnordur.

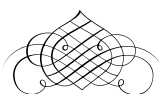
Nastaran ermas chaman yuzida balki, ey rafiq,
Kayfiyat vaqtida boshtin tushgan ul dastordir.

Za‘faroniy xil‘atidindur nishone, g‘olibo,
Ul sarig‘ gulkim, hamisha ziynati gulzordur.

Sabza ermas, gulshan ichra tohir⁶ o‘lgan, ey ko‘ngul,
Balki yerning yuziga to‘kilgan ul zangordur.

Qomati bordur sanavbardek latifu xushnamo,
Gul yuzi ul dilraboning sar-basar gulzordur.

Askariyning holidin gar so‘rsalar, andoq degil:
“Sarvari iqlimi ma‘no, xazini asrordur”.

⁵ *Xuldi barin* – jannat.

⁶ *Tohir* – toza, pok.